

onbedoeld komisch effect ontstaat. Over de keuze voor de begeleidende muziek bij de zwijgende films (drie van de zes) wordt niet meer gezegd dan dat deze 'uit de periode van ontstaan' afkomstig is. Terwijl juist over de problematiek van het muzikaal begeleiden van zwijgende films de laatste twintig jaar zoveel te doen is geweest dat in elk geval een serieuze verantwoording verwacht had mogen worden.

Verder zijn de kleuren van Haanstra's *GLAS* erg flets. Gelukkig staat daar tegenover dat de scan van *GLAS EN KRISTAL* (1941) van E. van Moerkerken er goed uitziet. Maar je vraagt je wel af, wat de Engelse lezer die het hele boek – met op de linkerpagina de tekst in het Nederlands en op de rechter- in het Engels – probleemloos tot zich heeft kunnen nemen, aan moet met het eindeloze Nederlands gesproken commentaar van deze film. En waarom is van de enige van de zes film waarvan juist wel een officiële Engeltalige versie bestaat – Haanstra's *OVER GLAS GESPROKEN* (1958) – deze niet naast de Nederlandse op de dvd opgenomen? Kortom, net als bij de publicatie van geschreven of gedrukte bronnen dient de uitgave van audiovisuele werken op verantwoorde wijze te geschieden. En daarin schiet *Glas op celluloid* duidelijk tekort.

Dan het (rijkelijk geïllustreerde) boek. Het bevat hoofdstukken die met de films te maken hebben, maar ook delen waarin de geschiedenis van de glasfabricage, het ontstaan van de verschillende fabrieken en de rol van belangrijke personen als Cochijs en Copier behandeld worden. Door deze mix laat het zich moeilijk achter elkaar uitlezen. Van elke film wordt de context gepresenteerd, inclusief *track record* van de maker en inhoud van de film zelf. Niet alle vragen die de films bij de kijker oproepen, worden beantwoord. Zo zou je graag willen weten hoe het precies zat met kinderarbeid anno 1918, bij het zien van de grote aantallen werkende kinderen in Mullens' *DE GLAS-INDUSTRIE IN LEERDAM*. Van deze film wordt trouwens door de auteurs beweerd dat hij 'de eerste' was die 'ooit in een fabriek opgenomen' is. Maar er bestaan wel degelijk films van oudere datum die in een fabriek zijn opgenomen, zoals *DE STOOMMEEL-FABRIEK HOLLAND* die in 1915 door de Filmfabriek Hollandia is geproduceerd. Dat doet overigens niets af aan de prestaties van Mullens om de donkere fabriekshallen in Leerdam zo uit te lichten dat hij filmbeelden van een meer dan aanvaardbare kwaliteit kreeg. Omdat de auteurs zich op secundaire bronnen baseren hebben ze jammer genoeg weinig te melden over de opdracht situatie: wat waren de precieze afspraken tussen de glasfabriek en de filmproducent? Voldeed de film aan de verwachtingen?

Filmhistorici en bedrijfshistorici zullen te weinig van hun gading in het boek en op de dvd aantreffen. *Glas op celluloid* is een publicatie die daarom vooral glasliefhebbers zal aanspreken.

Bert Hogenkamp

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum

Paul Werkman en Rolf van der Woude (eds.), *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw* (Hilversum: Verloren, 2006) 559 p. ISBN 9065509100

Enige tijd geleden was een aflevering van het tv-programma *Andere Tijden* gewijd aan de scheepswerf die Cornelis Verolme realiseerde aan de Braziliaanse kust. Ontgezeggen ging het om een knap staaltje ondernemerschap. Op een afgelegen plek ontworstelde hij aan de rotskust een scheepswerf die nog altijd een belangrijke bron van werkgelegenheid vormt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij door de

plaatselijke bevolking nog steeds als een bijna-godheid wordt vereerd en dat zijn buste nog dagelijks blinkt in de Braziliaanse zon. In deze documentaire kwam een hooggeplaatste medewerker aan het woord. Die stelde onomwonden dat het realiseren van een scheepswerf in Brazilië op gespannen voet stond met christelijke normen en waarden. Hij refereerde daarbij aan praktijken zoals het geven van steekpenningen en het betalen van smeergeld. Cornelis Verolme, die niets ontging, moet als hoogste baas daarvan weet hebben gehad.

Verolme is een van de zestien geportretteerde ondernemers in de bundel *Geloof in eigen zaak*. In haar bijdrage schetst Ariëtte Dekker Cornelis Verolme (1900-1981) als een streng gelovig mens die zijn overtuiging met kracht uitdroeg. Om daar meteen aan toe te voegen dat Verolme menigmaal materiële bedrijfsbelangen zwaarder liet wegen dan religieuze idealen. Streng gelovig of niet, duidelijk is wel dat Verolme de verleidingen van het leven (gokken, drank en een geheime amoureuze verhouding) en dubieuze handelspraktijken niet kon weerstaan. Een gedetailleerde bijschrijving hiervan is te vinden in de vuistdikke biografie die Dekker schreef: *Cornelis Verolme. Opkomst en ondergang van een scheepsbouwer* (zie recensie in TSEG 3 (2006) 1).

Naast Verolme bevat de bundel *Geloof in eigen zaak* nog vijftien andere portretten van protestantse ondernemers voor wie, volgens de samenstellers, geloof en kerk meer waren dan een zondagse aangelegenheid. Met hun bundel willen zij een aanzet geven tot een nadere reflectie over religie en ondernemerschap. De selectie is bepaald door het werkgever- en ondernemerschap of een actieve rol in een werkgeversorganisatie, actieve deelname in maatschappij of kerk, verscheidenheid in denominaties, diversiteit in bedrijfstakken en spreiding in de tijd. Kortom, veel criteria die uiteindelijk hebben geleid tot de keuze van zestien ondernemers. De bundel wordt geopend met een portret van Willem de Clerq (1795-1844), directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, die wordt omschreven als een vroom en gevoelig zakenman en wordt afgesloten door Catrinus Timmer (1927), voorzitter van de hoofddirectie van Melkunie Holland, die wordt getypeerd als het vleesgeworden harmoniemodel. De andere geportretteerden zijn: G.J. van Heek (1837-1915), N.G. Pierson (1839-1909), Willem Hovy (1840-1915), J.A. Wormser (1845-1916), H. Colijn (1869-1944), H. Diemer (1879-1966), A. Borst Pzn (1888-1967), J.G. van Oord (1893-1966), H.H. Wemmers (1897-1983), W.F. Lichtenauer (1900-1987), P. Groen (1902-1970) en C.J. Honig (1905-1974). Een vreemde eend in de bijt is Jan Willem de Pous (1920-1996), die meer dan twintig jaar SER-voorzitter was en tevens minister van Economische Zaken. Zijn plaats in de bundel dankt hij aan de rol die hij speelde in het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers en als (president-)commissaris bij onder meer Philips en de KLM.

In zijn inleidende beschouwing stelt Karel Davids vast dat de wederzijdse relatie tussen religie en ondernemers nog steeds een *terra incognita* is. Hij refereert aan de Engelse bedrijfshistoricus David Jeremy als een van de weinigen die het thema weer op de onderzoeksagenda heeft gezet. Jeremy neemt in zijn *Capitalists and Christians. Business leaders and the churches in Britain 1900-1960* (Oxford 1990) bewust afstand van de dogmatische theoretische inzichten van Karl Marx en Max Weber over de relatie tussen kapitalisme en religie. Zijn voorkeur gaat uit naar een meer open, empirische benadering aan de hand van een viertal clusters van vragen. Het eerste cluster heeft betrekking op de functie van religie binnen ondernemingen, het tweede cluster gaat over de positie van godsdienst in het algemeen. Het derde cluster heeft betrekking op de leer en praktijk van de kerken. Hiertoe behoort een vraag als: hoe diende een ware christelijke ondernemer zich te gedragen? Het vierde cluster, ten slotte, heeft betrekking op de rol van ondernemers binnen kerkelijke organisaties. Een van Jeremy's

belangrijkste conclusies luidt dat in Groot-Brittannië gedurende een groot deel van de twintigste eeuw de invloed van het bedrijfsleven op de kerken per saldo belangrijker is geweest dan de invloed van de kerken op het bedrijfsleven.

Een dergelijke conclusie kan op basis van deze bundel niet worden getrokken voor Nederland. Daarvoor is de keuze te beperkt en niet representatief genoeg. De grote toegevoegde waarde van *Geloof in eigen zaak* is dat het mooie portretten schetst van zestien kleurrijke protestants-christelijke ondernemers. Met Jeremy's vragen in het achterhoofd levert het lezen van de portretten interessante inzichten op zoals het gegeven dat de meeste geportretteerde ondernemers terughoudend waren in het openlijk etaleren van hun christelijke overtuiging binnen hun onderneming. Ook valt op dat er moeilijk een een-op-een-relatie is vast te stellen tussen religieuze overtuiging en sociaal ondernemerschap. Daarmee vormt de bundel een inspirerende stimulans voor vervolgonderzoek naar de relatie tussen ondernemers en religie. Intrigerend is ook de persoonlijke worsteling van ondernemers met religie. Hoe lastig het is om het religieuze ideaal en de dagelijkse werkelijkheid met elkaar in overeenstemming te brengen, blijkt wederom uit het leven en werk van Cornelis Verolme. Tekenend is dat hij zondags voordat hij ter kerke ging met een van zijn ingenieurs belde om hem op het hart te drukken: 'Niet op zondag werken hè, maar wel zorgen dat het maandag klaar is'.

Wat doet religie met ondernemers en wat doen ondernemers met religie? De vragen stellen, is eenvoudiger dan ze te beantwoorden. *Geloof in eigen zaak* is een mooie aanzet daartoe.

Jacques van Gerwen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Janneke Jansen, *Bepaalde huisvesting. Een geschiedenis van de opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995* (Amsterdam: Aksant, 2006) 319 p. ISBN 9052602069

Volgens de criteria van het CBS wonen er in Nederland bijna twee miljoen allochtonen van de eerste generatie. Zij zijn dus in Nederland geïmmigreerd. Talloze anderen hebben dat ook gedaan, maar zijn weer vertrokken. Op zijn minst hebben zij een tijdelijk bestaan in Nederland moeten opbouwen en hebben zij huisvesting moeten zoeken. Grote aantallen immigranten hebben dus door de jaren heen een beroep moeten doen op een volstrekt onontbeerlijk, maar tegelijk uitgesproken schaars, goed. De verstrekking van dat goed was in Nederland object van een complex beleidssysteem waarin, naast de overheid, ook private organisaties een grote rol speelden.

Volgens het hier te lande veel gebruikte en ook in dit proefschrift gehanteerde model van Rinus Penninx omvat het integratieproces dat volgt op de vestiging van immigranten twee hoofdaspecten, namelijk positieverwerving en positietoewijzing. De migranten zijn gesteld voor de opgave zichzelf een positie in de ontvangende samenleving te verwerven, terwijl de ontvangende samenleving de migranten een positie moet toekennen. Dat lijkt een open deur, maar in veel van het wat oudere onderzoek naar de integratie van allochtonen is, volgens Janneke Jansen, de ontvangende samenleving absent. Het is alsof de positie van allochtonen slechts het resultaat is van hun eigen handelen. In elk geval staat in haar proefschrift terecht het aspect van positietoewijzing en daarmee de instituties van de ontvangende samenleving, centraal. Het proefschrift biedt daarmee meteen een geschiedenis van de Nederlandse volkshuis-